ئەنتۆلۆژیای دەنگ

بەختیار محەمەد

دەنگ: گەورەترین نیشانەی زیندووییە (گەورەترین نیشانەی ژیان). دەنگ چ خۆش بێ، چ ناخۆش، نیشانەی ژیانە (نیشانەی بوون)، تەنانەت لە جەنگەکانیشدا، بەر لە مەرگ و کوشت و کوشتار، دەنگ (هاوار و ناڵە و قیژە و قریشکە و گرمە و زرمە و ڕمبە...) هەیە. لە کوێدا دەنگ هەبوو، لەوێشدا ژیان هەیە. ناوەرۆکێکی ژیان دەنگە: دەنگە جیاوازەکان. تەقینەوە گەورەکەی سەرەتای دروست بوونی گەردوون، دەنگە (دەنگ بوو)، واتە سەرەتای دروست بوونی گەردوون دەنگە؛ کە منداڵیش (کۆرپەلەش) لە دایک دەبێ، هەر لە یەکەمین چرکە و ساتەوەختی بەجێ هێشتنی پزدان، دەنگی دێ (بە گریانەوە دێتە ناو ژیان)؛ کەواتە سەرەتای بوون و ژیان دیسان دەنگە؛ تا ژیان هەبێ، دەنگ هەیە، کە دەنگ نەما، مەرگ هەیە (دەبێ بزانین بێدەنگی مەرگ دەگەیەنێ: مەرگی واقیعی و مەرگی ڕەمزی. مەرگی واقیعی مەرگی فیزیکییە، لێ مەرگی ڕەمزی مەرگی پێویستی بێدەنگبوونمانە لەبەر هەر هۆیەکی ئەرێنی و نەرێنی بێ. هەڵبەت ئێمە کە بێدەنگ دەبین، دەنگ دەمرێ. ئا ئەم بێدەنگییە خۆکردە مەرگێکی ڕەمزییە).

ڕاستییەکەی مادام جەوهەرێکی ژیان (بوون) بریتییە لە دەنگ، کەواتە هەموو

بێدەنگییەک — هەر هیچ نەبێ بە ڕواڵەت — دژی ئەم جەوهەرەیە. ئێمە نابێ لێرە ئەوە لەبیر بکەین، کە بە شێوە بەرهەستە فیزیکییەکە باسی دیاردەی دەنگ دەکەین، واتە بە شێوە ماددییەکەی، نەک بە شێوە مەعنەوی و سایکۆلۆژییەکەی، ڕاستییەکەش لە دەرەوەی مەجازدا (ڕەمزدا)، دەنگ دیاردەیەکی بەرهەستی فیزیکییە و بەرهەمی ڕووداو و دیاردە سروشتی و ماددییەکانە. لە سروشتدا و لە ژیانی مرۆڤدا، یان دەنگ هەیە، یان بێدەنگی هەیە، واتە کە دەنگ نەبوو، بە حەتمی بێدەنگی هەیە. مەرگیش بێدەنگییەکی ڕەهایە، کە کۆتایی بە دەنگە زیندووەکانی ژیان دەهێنێ. ژیان بەردەوامە و مەرگ بەردەوامە، واتە دەنگ بەردەوامە و بێدەنگیش بەردەوامە؛ تا دەنگ هەبێ، بێدەنگیش هەیە. ئا ئەم لێکدژییە لە نێوان دەنگ و بێدەنگیدا، یاسای دیالیکتیکی ژیان و بوونە، واتە بێدەنگی مەرجی بوونی دەنگە، هەروەک چۆن مەرگیش- لە ناو یاساکانی سروشتدا- مەرجی بوونی ژیانە.(١)

ڕاستییەکەی بێدەنگی (چ بە بارە فیزیکییەکەی بێ، چ بە بارە ڕەمزییەکەی) عەدەمە. ژیان (بوون) نابێ بێدەنگ بێ. مرۆڤ - بۆ چەند ساتێک- بێ دەنگ دەبێ، بەڵام گوێ لە دەنگی ئەوانی دیکە و لە دەنگی دیکەی دەرەوەی خۆی دەگرێ: گۆرانی، ئاخێوەر، باڵندە، هاژەی ڕووبار، گڤەی با... تاد. (٢) ئێمە کە دەشمرین بۆ ماوەیەک کەس و کارمان بارانی دەنگمان بەسەردا دەبارێنن (گریە و شین و ڕۆڕۆ)، ئەمە هاواری ژیانە و گریانی ژیانە: ژیان (ئیرۆس) پڕ بە دەم و بەوپەڕی هێزی خۆی بەرانبەر بە مەرگ (بێدەنگی = سانانۆس) هاوار دەکا و دەقیژێنێ و دەنەڕێنێ؛ بەڵام بەداخەوە لە ساتەوەختی مەرگدا بێدەنگی سەردەکەوێ؛ لێ جارێکی دیکە و لە شوێنێکی دیکەدا، ژیان دووبارە دەنگی دێتەوە (لە ساتەوەختی لەدایک بووندا). بەڵێ، ژیان بەم شێوەیە بە دەنگی خۆی، مەرگ (بێدەنگی و عەدەم) هەراسان دەکا.

دەبێ بزانین، کە ژیان بۆ پشوودان بێدەنگ دەبێ، جیاوازە لە بێدەنگی ئەبەدیی مەرگ. ئێمە بێ دەنگ دەبین، تا بیر بکەینەوە (خەیاڵ بکەین)، تا گوێمان لە دەنگی ئەوانی دیکە بێ. ژیان لە کاتی داهێناندا بێ دەنگ دەبێ، هەروەها لە کاتی مەرگیشدا؛ بەڵام لە یەکەمدا ئیرۆس هەیە، لە دووەمیشدا ساناتۆس. لە یەکەمیاندا ژیان خۆی نوێ دەکاتەوە، بەڵام لە دووەمیاندا ژیان خۆی وێران دەکا. لە ناو هەموو داهێنانێکدا نوێ بوونەوەی ژیان هەیە (سەرەتای نوێ بوونەوەی ژیان بە پشووی بێدەنگی دەست پێ دەکا)؛ بە پێی چیرۆکی ((سفری تەکوین))ی (تەورات)یش، ئەو کاتەی، کە خوا لە شەش ڕۆژەکەدا گەردوونی دروست کرد و لە حەوتەمین ڕۆژیشدا پشووی دا، سەرەتا (بەر لە دروستکردنەکە) پشوو و بێدەنگی هەبوو، واتە پێشتر خوا — بە بێدەنگی — بیری لە داهێنانی دروستکردنی گەردوون دەکردەوە (بە ئادەم و حەوا و گشت گیانلەبەرێکیشەوە). لەمەوە هەموو داهێنانێک پێویستی بە بیرکردنەوەی پێشوەختی بێدەنگانە هەیە (واتە پێویستی بە ڕامان و تێڕامان هەیە). ڕاستییەکەشی هەموو بیرکردنەوەیەک خۆی لە خۆیدا لە بێدەنگیدا فەراهەم دێ، واتە خەیاڵ و بیرکردنەوە لە بێدەنگیدا سەر هەڵدەدەن، نەک لە ژاوەژاو و هەراوهۆریادا، خۆ ئەگەر خوا تەنیا نەبا نەیدەتوانی- بە باشی و بە ئاشتی- گەردوون بخولقێنێ. داهێنەر سەرەتا تەنیایە، بێدەنگە؛

واتە تەنیا خۆیەتی و لەگەڵ خۆیدا بیر دەکاتەوە و دەژی؛ ئەمەش پێویستی بە بێدەنگی فیزیکی و بابەتەکی (مەوزوعی) هەیە. ئایا هیچ شاعیرێک هەیە بتوانێ لە قەرەباڵغیدا (لە چایخانە و گازینۆدا) شیعر بنووسێ و داهێنان بکا (تەنیا مەگەر وەک سۆفی بە تەواوی گوێ لە دەنگی ناوەوەی خۆی بگرێ و گفتوگۆ لەگەڵ ناخی خۆیدا بکا)؟ داهێنەر ئەو کەسەیە، کە تەنیا خۆیەتی، کە تەنیا خۆی سەروەری گەردوونە، هەر بەڕاستیش داهێنەر خواوەندە، خواوەندی بوارەکەی خۆیەتی.

بێدەنگییەکیش هەیە، کە لە ترس و لە سەرسوڕمانەوە لە دایک دەبێ و سەر هەڵدەدا. لە ئەلیادەدا هاتووە دەڵێ: {ئۆدیسیۆس} ((وەها دوا. ئەوانی دیکەش لەبەر خەمی زۆر و سەرسوڕمانی زۆریان لە قسە توندەکانی، لە بێدەنگییەکی تەواودا گوێیان لێ ڕاگرتبوو. ئاخییەکانیش بۆ ماوەیەکی زۆر هەروا بە بێدەنگی مانەوە)).(٣) هەڵبەت ئێمە لە حاڵەتی ترس و سەرسوڕماندا بێدەنگ دەبین و دەحەپەسێین. هەموو حەپەسانێکیش، بێدەنگی (دەم بەشبوونەوەی) بە دواوەیە. ئەم بێدەنگییە بێدەنگییەکی نەرێنییە، ترس و حەپەسان بەرهەمی دەهێنن. هەڵبەت بێدەنگی پاش هەموو حەپەسانێک نەرێنیی نییە. حەپەسان هەیە بەرهەمی جوانیی شتی لەناکاوی خۆش و شیرینە. ترس جیایە لە حەپەسان؛ ئەگەرچی هەندێک جار و لە هەندێک بار و هەڵوێستدا لەگەڵ یەکدا دێن، وەک لە بەیتە شیعرییەکەی هۆمیرۆسدا بینیمان.

ئێمە بێدەنگی ژینەکیی و لەزەتاویشمان هەیە لەگەڵ کتێبدا (سرووتی خوێندنەوەدا). ئێمە لە کاتی کتێب خوێندنەوەدا زمانمان (فیزیکمان) بێدەنگ دەبێ و ناخمان قسە دەکا: ناخمان بە بێ دەنگی دەنگی دێ. ناخمان دەکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ کتێب و جیهانی خوێندنەوەدا. پاموک لە کتێبی (من درەختێکم) لەسەر زاری مامۆستایەکدا دەڵێ: ((کاتێک کتێب دەخوێنیتەوە بە هیچ شێوەیەک نابێت قسە بکەیت)).(٤) بێگومان بێدەنگی بەشێکە لە سرووتی کتێب خوێندنەوە، هەر بۆیەشە لە کتێبخانەکاندا دەنگە دەنگ شتێکی ناشیرین و بێزارکەر و نامۆیە؛ تەنانەت ڕێگە پێدراویش نییە. لێرەدا بێدەنگی هەژموونی خۆی هەیە: هەژموونی مەعریفی. مادام کتێب قسە دەکا، دەبێ هەموومان بێدەنگ بین. لێرەدا ئێمە گفتوگۆ لەگەڵ کتێب دەکەین، ئەو قسەمان لەگەڵدا دەکا، بۆیە دەبێ بێدەنگ بین و بە بێ دەنگی گوێی لێ بگرین (زمانی کتێب وشە و ڕستە بێدەنگەکانن). مادام کتێب بە بێ دەنگی قسەمان لەگەڵدا دەکا، بۆیە دەبێ ئێمەش بێدەنگ بین: بە زمانی ناخ قسەی لەگەڵ بکەین و لە ناخەوە گوێی لێ ڕابگرین. ئەلبێرتۆ مانگویل لە کتێبی ((کتێبخانە لە شەودا)) دەڵێ: ((شەوان، لێرە لە کتێبخانەدا، دەنگێک هەن، کە هی ڕۆحن)).(٥) دەشڵێ: ((لە باخچەی ماڵەکەمدا دوو داری سفۆرا هەن، کە ڕێک لەودیو پەنجەرەی کتێبخانەکەمدان. هاوینان کە هاوڕێکانم سەردانم دەکەن، هەندێک جار بە ڕۆژ و زۆربەی جاریش بە شەو، لە بنیان دادەنیشین و قسە و باس و گفتوگۆ دەکەین، بەڵام لە ناو کتێخانەکەدا کتێبەکانم ناچارمان دەکەن، کە واز لە قسەکردن بهێنین و بێدەنگی لێ بکەین)).(٦) ئەم بێدەنگییە بێدەنگییەکی مەعریفییە، بێدەنگی داهێنانە. بێدەنگییەکە دەسەڵاتی کتێب (مەعریفە) بەسەرمانیدا

دەسەپێنێ، تا بتوانین لە ناو بێدەنگیدا بیر بکەینەوە و تێبگەین: تێبگەین لە جیهانی تایبەتی کتێب (وشە). لەو کۆمەڵگایانەی کە بیرکردنەوە و عەقڵ (کتێب) زاڵ و باڵادەستن، ئا لەوێدا بێدەنگی و هێمنیش، بێدەنگی و هێمنی لە پێناو ئازادی و خۆشگوزەرانی و داهێناندا، زاڵ و باڵادەستن. مرۆڤی خوێنەر بە سروشتی خۆی ناتوانێ زۆربڵێ بێ؛ چونکە ئەو لەگەڵ کتێب دەدوێ (هاوڕێی خوێنەر هەر تەنیا مرۆڤ نییە، بەڵکوو وشەشە. ڕاستییەکەی نزیکترین هاوڕێی ئێمە وشەیە {زمانە}، بەڵکوو وشە بەشێکە، بەشێکی بنەڕەتییە لە بوونمان)؛ ئەو بێدەنگی دەرەوە جێ دەهێڵێ و تووڕی دەدا، بۆ ئەوەی بگاتە بێدەنگی ناوەوە: بێدەنگی لەگەڵ بیرکردنەوە و کتێبدا، واتە ئاخاوتن (مۆنۆلۆگ) لەگەڵ کتێب و بیرکردنەوەدا. مانگویل و هاوڕێکانی لە جیهانێکی (ماڵێکی) بێدەنگدا هەمان کار دەکەن. بە چاو و زەین لەگەڵ کتێبدا گفتوگۆ دەکەن (ئەوان لە بنەڕەتدا بێدەنگ نین، بەڵکوو دەنگی مەعریفییان {دەنگی مەعنەویی و دەنگی کتێبیان} زاڵ کردووە، تا بوار بۆ بیرکردنەوە بڕەخسێنن و خۆش بکەن)؛ بۆیە ئێمە دەبێ پانتاییەکی زیاتر ببەخشینە بیرکردنەوە (خوێندنەوە)، تا بتوانین لەم بێدەنگییە مەعریفییەدا، دەنگی زوڵاڵی ژیان هەڵهێنجین و بەرهەم بهێنین؛ ئەو دەنگەی کە دەنگی ئاشتییە و دەنگی خۆشگوزەرانی و ئازادییە؛ دەنگی دادپەروەری و سەربەخۆییە... دەنگی ژیانە، کە گاڵتە بە بێدەنگی مەرگ (عەدەم) دەکا.(٧)

لە ئۆدیسەشدا گوێمان لە دەنگی هەنگوینی دەبێ:

((نزیک بەوە، ئەی ئۆدیسیۆسی بەناوبانگ
ئەی شانازی ئاخییەکان و شکۆمەندییان
کەشتییەکەت لە کەنارەکەمان لەنگەر بکە و
گوێ لە گۆرانییەکەمان ڕابگرە
هیچ پیاوێک نەبووە
کە بە بەلەمە ڕەشەکەی
بە بەردەم ئەم دوورگەیەدا ڕەت بووبێ و
گوێی لە دەنگی تێکەڵاو بە هەنگوین نەبووبێ
کە لە دەممانەوە دەتکێ
پاش ئەوەش، کە پڕ بە دڵ چێژ لە گۆرانییەکانمان وەردەگرێ
ئیدی پەڕینەوەکەی لە دەریادا تەواو دەکا و حیکمەتیشی زیاتر دەبێ...)). (٨)

ئێمە بێدەنگی پیرۆزیشمان هەیە، کە ئەمەیان تایبەتە بە خوا و بە خواپەرستییەوە، واتە هەموو بێدەنگییەک بەرانبەر بە خوا پیرۆزە. کاتێک خوا قسە دەکا دەبێ هەمووممان بێدەنگ بین: دەنگی ئینجیل و تەورات و قورئان دەنگی پیرۆزی خوان، دەبێ لە ئاستیاندا وەک بەندە و وەک خواپەرست بێدەنگ بین (ئێمەی موسڵمان لە منداڵییەوە پێمان دەگوترێ، کە نابێ لە کاتی قورئان خوێندندا قسان بکەین و قسەکردن گوناحە، واتە دەبێ گوێی لێ بگرین). ئا ئەم بێدەنگییە، بێدەنگییەکی پیرۆزە، چونکە بێدەنگییەکە لە پێناو خوایە و بۆ خوایە. لە ئەلیادەشدا هاتووە دەڵێ: ((با ئێستا ئاو بێنین دەستمان بشۆین، بێدەنگی پیرۆز بپارێزین و لەبەر زیۆسی کوڕی کرۆنۆس بپاڕێینەوە، تا ڕەحممان پێ بکا)). (٩) لەمەوە تێدەگەین، کە بێدەنگی پیرۆز بەندە بە سرووتێکی خواپەرستییەوە، واتە ئێمە دەبێ لە ئاست خوادا پیرۆزانە بێدەنگ بین؛ ئەمەش لە کاتی سرووتە ئایینییەکانی وەک نوێژکردن و نزاکردن و پاڕانەوە لە خوا بەدەردەکەوێ و

بەرجەستە دەبێ، چونکە خوا دەنگی نییە، ئێمەش بە بێ دەنگی لەگەڵی دەدوێین. ئەم بێدەنگییە پێی دەگوترێ بێدەنگی پیرۆز، کە لە نوێژکردن و نزاکردن و زیکر و پاڕانەوەدا بەدەردەکەوێ و بەرجەستە دەبێ، واتە ئێمە دەبێ لە ئاست خوادا بەبێ دەنگی (لەناخماندا) بدوێین و لێی بپاڕێینەوە و قسەی لەگەڵدا بکەین (ئەم بێدەنگییە پێی دەگوترێ بێدەنگی پیرۆز)، هەر لەبەر ئەمەشە، کە نوێژکردن و دوعاکردن بە بێ دەنگی دەکرێن. ئا ئەم بێدەنگییە هۆمیرۆس بەر لە ئەوەندە هەزار ساڵە پێی دەڵێ بێدەنگی پیرۆز.

بێدەنگی پیرۆز هەرگیز بە واتای وسکت بوون نییە، بەڵکوو بە واتای گفتوگۆیە لەگەڵ زاتی خوا؛ بەڵام بێدەنگییەک — زۆربەی جار — ڕۆحی و مەعنەوییە و زمانی ناخ لەگەڵ خوادا قسە دەکا، نەک زمانی دەنگی فیزیکی. خۆی خواپەرستی لەسەرەتاوە بریتییە لە تێڕامانی بێدەنگانە لە نهێنی بوونی خوا و گەردوون. لەمەوە خواپەرستی پێویستی بە ژاوەژاو و هەراوزەنا و دەنگە دەنگ نییە، بەڵکوو بریتییە لە فەلسەفەی خەیاڵ و تێڕامان، واتە فەلسەفەی بیرکردنەوەی بێدەنگانە لە واتای بوون و ژیان و گەردوون، کەواتە بێدەنگی پیرۆز بریتییە لە یاد و زیکری بەردەوامی خوا، هەر بۆیەشە بە پێی ئینجیلی یۆحەننا وشە خوایە، نەک دەنگ ((لە دەسپێکدا وشە هەبوو، وشەش لەلای خوا بوو. وشە خوا بوو، ئەو لە دەسپێکدا لەلای خوا بوو. بەو هەموو شتێک چێ بوو، بە بێ ئەو هیچ شتێک چێ نەدەبوو لەوانەی کە چێ بوون...)) (١٠) لە ڕوانگەی نووسەرێکی وەک (نیکۆس کازانتزاکی) شەوە بێدەنگی پیرۆز پێوەندی بە هەندێک ساتەوەختی تاکگەراییەوە هەیە، ئەو دەڵێ: ((من حەز دەکەم ڕۆژی یەکشەممان بە تەنیا بۆ خۆم بچمە دەرێ و پیاسان بکەم، چونکە هەست دەکەم، کە ئەگەر لەگەڵ برادەران بم — ئەوا قسە و پێکەنین و نوکتەکانیان — لە بەهای بێدەنگی پیرۆز کەم دەکەنەوە)). (١١)

با لەبیر نەکەین، بێدەنگییەکیش هەیە سامناکە (ڕەنگە زۆربەمان ڕۆژانە لە ناویدا بژین)، کە لەگەڵ یادەوەری مەرگدایە، واتە ئەو کاتەی ئێمە تەنیاین و لە کەشێکی تەواو کڕ و کپ و بێدەنگدا، بیر لە ڕابوردووی کەسە مردووە ئازیزەکانمان دەکەینەوە، کە ئەوان جاران لەگەڵ ئێمەدا دەژیان، بەڵام ئێستا ساڵانێکە لە ژیاندا نەماون... ئا بەم شێوەیە شوێنی (یادگەی) ئەوان لە خەیاڵماندا، شوێنی چۆڵی واقیعی و ماددی ئەوانمان وەبیر دەهێنێتەوە... ئا لەمەشەوە پێوەندی پتەوی نێوان ئەم هەستی چۆڵەوانی و ئەم یادگارییە، پێوەندییەکە، کە هەستی سۆز و حەسرەت و سامناکیمان پێ دەبەخشێ، واتە ئێمە لەناو نائومێدی واقعیدا و حەسرەتی خەیاڵاویدا، دەبینە بەشێک لە ملانێی سامناکی نێوان غەریزەی ئیرۆس (ژیان) و غەریزەی ساناتۆس (مەرگ).

بێدەنگی لە هەموو ئاستێکدا بەدەردەکەوێ. بە نموونە: بێدەنگی هەیە خەمۆکییە، لە خەمەوە لەدایک دەبێ؛ خەم توانایی دواندنی سروشتیمان دەکوژێ. لە ئەلیادەدا هاتووە دەڵێ: ((ڕۆڵەی ئاخییەکان بەهۆی خەمی زۆریان، لە بێدەنگییەکی زۆردا مانەوە)). (١٢) نابێ ئەوە لەبیر بکەین، کە شەرمیش بێدەنگی بەرهەم دەهێنێ. شەرم وەک خەم ئیرادە تێک دەشکێنێ: ئیرادەی جووڵە و ئیرادەی قسەکردن. ڕاستییەکەی شەرم و خەم بەرهەمهێنی یەکن،

واتە هەم شەرم خەم بەرهەم دەهێنێ، هەم خەم شەرم بەرهەم دەهێنێ. شەرم بەر لە هەر ئەندامێک زمان دەشکێنێ (دەبەستێ). بەواتای مرۆڤی شەرمن، مرۆڤێکی بەستەزمانە. مرۆڤی شەرمن زۆربەی وەخت بێدەنگە: بێدەنگییەکی نەرێنی.

دواجار هیچ شتێک هێندەی دەنگ، مرۆڤ نەمر ناکا: دەنگی گۆرانی و دەنگی گۆرانیبێژ. بە پێچەوانەش هیچ شتێک هێندەی بێدەنگی (بێدەنگی تۆمارکراو) مرۆڤ نەمر ناکا: بێدەنگیی وشە و بێدەنگیی وێنە، کەواتە ئێمە لەناو پارادۆکسی دەنگ و بێدەنگیدا دەژین. دەنگی ئێستامان نیشانەی ژیان و زیندوویمانە. دەنگی ڕابوردووشمان (گۆرانی) و بێدەنگی ڕابوردووشمان (وشە و وێنە) نیشانەی بوونمان بوونە: نیشانەی ئەوەی، کە ئێمە هەبووین و هەین. لێرەوە ئێمە بەرهەمی ناکۆکی و ملانێی نێوان دەنگ و بێدەنگین، واتە نێوان بوون و عەدەم. بەڵێ، دەنگ بوونە و بێدەنگی عەدەمە. لەمەوە منیش لەگەڵ کازانتزاکی دەڵێم: ((لەگەڵ دەنگی جیهانی بینراو و تێکەڵکردنی بە دەنگی شاراوەی ناخمدا، توانیم درز بە تاریکی سەرەتایی ژێرزەمینی عەقڵم بدەم و دەرگای قەفەزەکەش بکەمەوە و دنیا ببینم)). (١٣)

ژێدەر و پەراوێزەکان:

١- سیفەتێکی دەنگ ئازادییە، چونکە خۆی دیاردەیەکی سروشتییە. هەموو دیاردەیەکی سروشتییش بەندە بە ئازادییەوە و لەناو سروشتی ئازادیدا هەڵدەقوڵێ.

٢- ((هەڵبژاردنی بێدەنگی تەنیا بە مانای قسەنەکردن نایەت، بەڵکوو بە مانای ئەوەیش دێت، کە چۆن فێر ببین گوێ بۆ هەموو دەنگەکانی چواردەورمان شل بکەین)). بڕوانە: پاولۆ کۆیلۆ، حیکایەتەکانی دوێنێ و ئەمڕۆ، وەرگێڕانی ئازاد بەرزنجی (چاپی دووەم ٢٠١٧)، ل ٢٨.

٣- هومیروس، الالیاذة، ترجمة: احمد عثمان (الطبعة الاولى - ٢٠٠٤ م)، ص ٣٥١.

٤- ئۆرهان پاموک، من درەختێکم، وەرگێڕانی سامان کەریم (چاپی یەکەم ٢٠١٨)، ل ١٣٩.

٥، ٦- ألبرتو مانغويل، المكتبة في الليل، ترجمة أحمد م. أحمد (دار الساقي، الطبعة الثانية – ٢٠١٦)، ص ٢١، ٢٠٢.

٧- کازانتزاکی دەڵێ: ((ئێمە دئاخڤین، لێ بە بێ دەنگی، بە زمانی فریشتان)). بنۆڕە: نیکوس کازانتزاکیس، تقرير ال غريكو (سيرة ذاتية فكرية)، ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – ٢٠٠٤)، ص ٢٣٩.

٨- هومیروس، الاوديسة، ت: دريني خشبة (دار التنوير، الطبعة الاولى – ٢٠١٣)، ص ١٩٦.

٩- هومیروس، ألالياذة، ترجمة: أحمد عثمان (الطبعة الاولى – ٢٠٠٤)، ص ٣٣٠.

١٠- التفسير التطبيقي للكتاب المقدس، انجيل يوحنا، ص ٢١٦٨.

١١- نيكوس كازانتزاكيس، تقرير الى غريكو (سيرة ذاتية فكرية)، ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – ٢٠٠٤)، ص ١٥٧.

١٢- هوميروس، ألالياذة، ترجمة: احمد عثمان (الطبعة الاولى – ٢٠٠٤)، ص ٣٢٤.

١٣- نيكوس كازانتزاكيس، تقرير الى غريكو (سيرة ذاتية فكرية)، ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – ٢٠٠٤)، ص ٢٦.